

SÜLH ELÇİSİ

LONDONDA...

1920-ci il yanvarın 21-də bir ildən çox davam edən Paris Sülh Konfransı öz işini rəsmən başa çatdırdı. Konfransın son qərarlarından biri Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin de-fakto tanınması idi. Əvvəlcə Gürcüstan və Azərbaycan, bir həftə sonra isə Ermənistan faktiki mövcud olan, idarəçilikləri altındakı ərazilərə real nəzarət edən dövlətlər kimi tanındılar. Sülh konfransının işini yekunlaşdırması ilə bir sıra dünya ölkələrinin taleyinin həll olunduğu siyasi mərkəz kimi Paris də əhəmiyyətini itirirdi. Xüsusilə yeni müstəqil dövlətlər üçün mühüm proseslərin baş verəcəyi yer kimi London ilk plana keçirdi.

Beynəlxalq siyasətdə, ilk növbədə isə iştirakçısı olduğu Paris Sülh Konfransının gedişində anqlosaks mövqeyinin necə böyük önəm daşdığına fərqi varan Ə.Topçubaşov ilk gündən ev sahibləri fransızlarla yanaşı, ingilislər və amerikalılarla da sıx əməkdaşlıq qurmağa çalışmışdı. Parisə gəldiklərinin dördüncü günü – 1919-cu il mayın 13-də Azərbaycan heyətinin üzvləri Ə.Topçubaşov, M.Hacinski və M.Məhərrəmov Böyük Britaniya missiyasının hərbi müşavirini ziyarət edərək Bakıdakı müttəfiq qüvvələrin komandanı general V.Tomsondan aldıkları zamanət məktubunu ona təqdim etmiş, eyni zamanda, səfir lord Derbi ilə görüşmək niyyətində olduqlarını bildirmişdilər.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Böyük Britaniya hərbi naziri (1916-1918) olmuş lord Edvard Derbi (1865-1948) təcrübəli dövlət adamı kimi yalnız xarici işlər nazirinin birinci müavini lord Hardinqin müvafiq razılıq və təlimatını aldıqdan sonra 1919-cu il mayın 19-da Azərbaycan nümayəndə heyəti üzvlərini qəbul etmişdi. Bu, Cümhuriyyət hökumətinin rəsmi Londonla ilk diplomatik təması, eyni zamanda, sülh konfransı çərçivəsində keçirdiyi ilk yüksək səviyyəli görüşdür. Lord Derbi ilə aparılan danışıqların məqsədi ilk növbədə Britaniya hökumətinin müstəqil Azərbaycana münasibətini aydınlaşdırmaq idi.

“ Sülh konfransının gedişində Ə.Topçubaşov dəfələrlə səfir postunda lord Derbini əvəz etmiş təcrübəli diplomat, Yaxın Şərq üzrə mütəxəssis L.Mallet, Britaniya diplomatik missiyasının Qafqaz məsələləri üzrə eksperti professor B.Simpson, habelə Parisdəki ingilis səfirliyinin digər məsul əməkdaşları ilə görüşüb ətraflı fikir mübadiləsi aparmışdı.

Azərbaycan və Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması ilə bağlı müzakirələrin aparıldığı dövrdə Ə.Topçubaşov nümayəndə heyətinin müşaviri M.Məhərrəmovla birlikdə Böyük Britaniyanın baş naziri D.Lloyd Corc, xarici işlər naziri lord C.Kerzon, hərbi nazir U.Çörçill, Böyük Britaniya Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi marşal H.Vilson, admiral B.Kitti və b. ilə yaranmış ünsiyyət imkanından istifadə edib onlara müstəqil mövcudluğunu təmin etmək baxımından Azərbaycan Cümhuriyyətinin üzlaşdığı hədə və risklər, çətinliklər barədə məlumat vermişdi.

Hələ de-fakto müstəqilliyin tanınmasından əvvəl, Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası sədrinə göndərdiyi 28 noyabr-2 dekabr 1919-cu il tarixli məktubda Əlimərdan Bəy ölkəsinə müəyyən simpatiya ilə yanaşan Londonla etibarlı əlaqələrin qurulmasına və ardıcıl şəkildə davam etdirilməsi məsələsinə toxunaraq yazırdı: “Müstəqil siyasi həyata qabil xalq kimi ingilislərin diqqətini cəlb etdiyimizi eşitmək bizə xoşdur. Ona görə də indi Londona getməyin zəruriliyini daha aydın dərk edirik və yaqın ki, çox tezliklə ora yola düşəcəyik. Həm də söhbət yalnız adi səfərdən getmir. Görünür, Londona köçməli olacağıq. Çünki ehtimal ki, rus məsələsi ilə əlaqədar konfrans məhz Londonda keçiriləcəkdir”.

Bu məqsədlə də şəraiti yerində qiymətləndirmək və müəyyən ilkin əlaqələr yaratmaq üçün hələ 1919-cu il dekabrın 15-də nümayəndə heyətinin üzvü Ə.Şeyxülislamov və müşavir M.Mehdiyev Londona ezam olunmuşdular. Ə.Topçubaşov səfər ərafəsində həmkarlarına geniş təlimat verməklə bir sırada Böyük Britaniya paytaxtında olduqları dövr ərzində də mütəmadi məktublaşmış, fəaliyyətlərinin lazımı macraya yönəldilməsinə diqqət yetirmişdi. Sülh konfransı Ali Şurasının iclasında Azərbaycan və Gürcüstanın de-fakto tanınmasının təşəbbüskarı kimi Britaniya xarici işlər naziri lord Kerzonun çıxış etməsi bu ölkəyə bəslənən ümidləri daha da artırmışdı. Ortada hələlik ilkin müzakirə səviyyəsində başqa bir layihə – müstəqilliyə aparan yoldakı təhlükələrin dəf olunması naminə İranda birlikdə Bö-

yük Britaniya protektoratını qəbul etmək ideyası da var idi.

Londona yola düşməmişdən əvvəl o, Qacar İranının xarici işlər naziri Firuz Mirzə Nüsrətüddövlə (1889-1937) və ismaililərin 48-ci imamı, Hindistan müsəlmanlarının lideri, İngiltərədə böyük nüfuz sahibi olan və sonralar Britaniya Gizli Şurasının üzvü seçilən III Ağa xanın (1877-1957) vasitəsi ilə (III Ağa xanın anası Fətəli şah Qacarin nəvəsi idi, onun Azərbaycan heyətinə rəğbətini həm də, yaqın ki, bu amillə izah etmək olardı) öz ölkəsini keçid mərhələsində İngiltərənin maraq dairəsinə daxil etmək üçün müzakirələr aparmışdı.

Lakin bu təşəbbüs uğurla nəticələnməmişdi. Firuz Mirzənin bir qədər obrazlı və üstüörtülü şəkildə Əlimərdan Bəy bildirdiyinə görə, “ada sakinləri (ingilislər) təşəbbüsə rəğbətə yanaşsalar da, ağ aydan (Rusiya) ehtiyat etdiklərinə görə” hər hansı konkret addım atmaq istəməmişdilər.

İstənilən halda Böyük Britaniya beynəlxalq siyasətdə hamının hesablaşdığı güc idi və bu baxımdan rəsmi Bakı da İngiltərə ilə bağlı nümayəndə heyətinin addımlarını dəstəkləyirdi. Xarici işlər naziri Fətəli Xan Xoyski müstəqilliyin tanınmasından sonra Ə.Topçubaşova ünvanladığı 16 yanvar 1920-ci il tarixli məktubunda mövcud mərhələdə xarici siyasət məsələlərində Londona mühüm önəm verməyin vacibliyindən söz açaraq yazırdı: “Hadisələrin indiki gedişindən, Sizin məlumatlardan, habelə mətbuata sızan xəbərlərdən də aydın göründüyü kimi, bundan sonra Avropa siyasətinin mərkəzinə çevriləcək Londonu heç vaxtla diqqətdən yayındırmaq olmaz”.

1920-ci ilin fevralında Əlimərdan Bəyin London səfərini zərurətə çevirən ən başlıca səbəb isə sülh konfransı Ali Şurasının növbəti iclasının Britaniya paytaxtında keçirilməsi idi. İclasda Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “rus məsələsi”na baxılacaqdı. Başqa bir mühüm problem Batum limanı, Batum və Qars əyalətlərinin gələcək taleyi ilə bağlı idi. Müzakirələr zamanı Azərbaycanın mövqeyini ortaya qoymaq, Britaniya hökuməti ilə bütün səviyyələrdə təmas qurmaq və ölkəsi adından rəsmi danışıqlar aparmaq, müvafiq bəyanatlarla çıxış etmək üçün baş nazir N.Usubbəyov və xarici işlər naziri F.Xoyskinin imzası ilə Əlimərdan Bəy xüsusi mandat verilmişdi.

London Britaniya siyasi və hərbi elitasının aparıcı simaları – baş nazir Lloyd Corc, xarici işlər naziri lord Kerzon, Baş Qərargah rəisi Vilson və b. ilə görüşüb onların diqqətini bir daha Azərbaycan məsələsinə cəlb etmək baxımından bu, Ə.Topçubaşov üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malik idi. Dəfələrlə müraciət etməsinə

baxmayaraq, Fransa paytaxtına yalnız sülh konfransının sessiyalarına qatılmaq üçün gələn lord Kerzonla Parisdə ayrıca görüşə bilməməsi onu belə bir görüşün Londonda baş tutması ümidi ilə dumanlı Albion üz tutmağa ruhlandırır.

Fevralın 24-də həmkarı Ə.Şeyxülislamovla birlikdə Londona gələn Ə.Topçubaşov (nümayəndə heyətinin müşaviri M.Mehdiyev səfəri hazırlamaq məqsədi ilə daha əvvəldən burada idi) ertəsi gün audiensiya xahişi ilə lord Kerzona müraciət etmişdi. İki gün sonra, fevralın 27-də o, nazirin şəxsi katibindən aşağıdakı məzmununda məktub almışdı: "Lord Kerzon Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə Londona gəlməyinizlə bağlı məlumatın və şəxsi görüş istəyi ilə əlaqədar xahişin konfidentzial şəkildə əks olunduğu məktubunuza görə Sizə minnətdarlığınızı bildirir.

Lord Kerzon Londonda bütün vaxtını sülh konfransı ilə bağlı görüşlərdə keçirdiyindən və həddən artıq məşğul olduğundan indiki vaxtda Sizi qəbul edə bilməyəcəyini təəssüf hissi ilə dilə gətirir. Buna görə də öz adından birinci müavini, nazirinin hadisələrə baxışı və əhval-ruhiyyəsi ilə yaxından tanış olan lord Hardinqin Sizi qəbul etməsini məsləhət bilib".

Böyük Britaniya xarici siyasətinin aparıcı simalarından olan lord Çarlz Hardinq (1858–1944) gənclik illərində ölkəsinin İran və Rusiyadakı səfirlərlə çalışmış, 1904-cü ildə Peterburqda səfir olmuşdu. 1907-ci ildə Böyük Britaniyanı ABŞ-da təmsil etmişdi. Aradan beş il keçəndən sonra Hindistanın vitse-kralı təyin edilmişdi. Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə yenidən diplomatik işə qayıtmış, "Foreign Office"-də əvvəlcə A.Balfurun, sonra isə lord Kerzonun müavini kimi çalışmışdı. Diplomatik karyerasını Böyük Britaniyanın Fransadakı səfiri (1920–1922) kimi başa vurmuşdu. Çox güman ki, "Foreign Office" rəhbərliyi bölgənin problem və xüsusiyyətlərinə müəyyən qədər bələd olan diplomat kimi, Azərbaycan nümayəndəsi ilə görüşüb müzakirələr aparmağı lord Hardinqə həvalə edərək onun keçdiyi yolu və təcrübəsini əsas götürmüşdü.

“Fevralın 28-də lord Hardinqin dəvət məktubunu alan Ə.Topçubaşov bu görüşə nümayəndə heyətinin siyasi məsləhətçisi və tərcüməçisi vəzifəsini daşıyan isveçrəli professor M.Broşe ilə birlikdə getmişdi. Görüş zamanı o, təkidlə bir şəkildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin üzləşdiyi başlıca problemləri – ordunun təchizatındakı çətinlikləri, general Vilson və admiral Bittinin bu məsələ ilə bağlı vədlərini, Xəzər donanmasının ingilislər tərəfindən könüllü orduya verilmiş gəmilərinin geri qaytarılması, Azərbaycanla Rusiya arasında bufer zona rolunu oynayan Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikasının sülh konfransı tərəfindən tanınması və s. kimi məsələləri gündəliyə gətirmişdi.

Qarşılığında isə lord Hardinqin Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Osmanlı imperiyası ilə hansısa gizli anlaşmaları, Ənvər Paşa və Nuru Paşa kimi ittihadçıların Azərbaycanda gizlədilməsi və s. haqqında ittiham və eyhamlarını dinləməli olmuşdu.

Əsas məqamlarının, heç şübhəsiz, lord Kerzonun diqqətinə çatdı-

Əlimərdan Bəy Topçubaşov

rıldığı görüşün başlıca məqsədi İngiltərəni Azərbaycanla daha yaxından maraqlandırmaya, eyni zamanda, de-yure tanınmaq prosesi ilə bağlı ilkin zəmin hazırlamaq idi. Digər tərəfdən, "Foreign Office" ilk dəfə Azərbaycan haqqında bu ölkənin yüksək səviyyəli dövlət adamından belə geniş və hərtərəfli məlumat almaq imkanı qazanmışdı.

Ə.Topçubaşovun Londonda keçirdiyi digər bir mühüm görüş sülh konfransı Ali Şurasının Ermənistan Respublikasının sərhədlərini müəyyən etmək məqsədi ilə yaratdığı komissiyanın sədri, britaniyalı diplomat Robert Vansittardla (1881–1957) olmuşdu. Komissiya bu məsələ ilə bağlı digər həmsərhəd dövlətin – Gürcüstanın rəyini öyrənsə də, iki dəfə müraciət edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın mübahisə doğuran məsələlərə münasibətini aydınlaşdırmaq üçün heç bir təşəbbüs göstərməmişdi. Ona görə də Londonda olmasından istifadə edən Əlimərdan Bəy sülh konfransından yaxşı tanıdığı R.Vansittardla fikir mübadiləsi aparmağı zəruri sayırdı. Belə bir görüşə, həqiqətən də, ciddi ehtiyac var idi. Çünki Vansittard komissiyası Ermənistan ərazisinin digər iki Cənubi Qafqaz respublikasından kiçik olduğunu görüb əhalisi başdan-başa müsəlman türklərdən

ibarət Batum və Qars ərazilərini ermənilərə "hədiyyə etməklə" bağlı planlar cızmaqda idi.

Bu bölgələrin əhalisinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin idarəçiliyi altında yaşamaq istəyini, habelə soy-kök ümumiliyini əsas tutan Ə.Topçubaşov ingilis diplomatına kəskin etirazını bildirərək demişdi: "Ermənistanın coğrafi baxımdan Zaqafqaziyada belə kiçik ərazi tutmasının günahkarı biz deyilik. Ermənilərin öz sərhədlərini az qala Aralıq dənizi sahillərinə qədər genişləndirmək niyyətinə düşmələrindən də xəbərimiz var. Lakin indi bu barədə deyil, Batum və Qars əyalətlərinin bizimlə eyni soydan olan yarım milyon əhalisinin Ermənistanın tabeliyinə verilməsi qərarının ədalətsizliyindən danışırıq".

Maraqlıdır ki, Əlimərdan Bəy London səfəri antitürk əhval-ruhiyyəli Britaniya mətbuatının Azərbaycana kəskin hücumları ilə eyni vaxta təsadüf etmişdi. Zəngin Paris arxivində saxlanan sənədlərdən də görüldüyü kimi, İngiltərənin aparıcı mətbu orqanlarından biri – "Tayms" qəzeti 3 mart 1920-ci il tarixli sayında dərc etdiyi "Britaniya diplomatiyasına rədd cavabı. Azərbaycan müharibə cinayətkarlarını gizlədir" adlı məqaləsində Bakının Nuru Paşa və Xəlil paşa kimi türk generallarını Britaniya ədliyyəsinə təslim etməməsindən söz açırdı. İngilislərin adicəkilən hərbcilərlə, xüsusən də Xəlil paşa ilə xüsusi haqq-hesabı var idi. Onun komandanlıq etdiyi 6-cı Osmanlı ordusu 1916-cı ilin aprelində İraqın əl-Kut şəhəri ətrafında Britaniya hərbi qüvvələrini sarsıdıcı məğlubiyyətə uğratmışdı. Şəhərin mühasirəsi zamanı 13 mindən çox ingilis əsgər və zabiti həlak olmuş, ordu komandanı general Tausend əsir götürülmüşdü.

İngilislər Bağdad ətrafında uğradıqları məğlubiyyətin qisasını almaq məqsədilə "hərbi əsirlərlə qeyri-insani rəftar" bəhanəsi altında 1920-ci ilin martında artıq Rusiyada, bolşeviklərin yanında olan və aprel ayında işğalçı XI Qırmızı ordu ilə birlikdə milli hakimiyyəti devirməyə gələn Xəlil paşanı Azərbaycan hökumətindən tələb edirdilər. Qəzetin yazdığına görə, "iki yaxın qohumu Bakıda sığınacaq tapan Ənvər Paşa özü də uzaqda olmamalı idi". Başqa bir iddia Azərbaycan parlamentində ayrıca fraksiyada birləşən İttihad Partiyasının qatı pantürkizm mövqə tutaraq bu "müharibə canilərini" dəstəkləməsi, ümumiyyətlə, keçmiş xidmətlərinə (Bakının azad edilməsi nəzərdə tutulur) görə Nuru Paşa və Xəlil paşanın Azərbaycan cəmiyyətindəki populyarlığı ilə bağlı idi.

Əlimərdan Bəy elə həmin gün "Tayms"-in redaksiyasına məktub göndərərək irəli sürülən iddiaların əsassızlığını bildirmiş və təzib verməyi xahiş etmişdi. Eyni zamanda, belə şayiələrin Britaniya paytaxtının siyasi kuluvarlarında çoxdan bəri dövriyyədə olduğunu nəzərə alıb (bu barədə ona ilk dəfə nümayəndə heyətinin Londonda olan müşaviri M.Mehdiyev fevralın 5-də telefon söhbəti zamanı məlumat vermişdi) hökumətin məsələyə rəsmən aydınlıq gətirməsini istəmişdi.

Aparıcı ingilis qəzetində Cümhuriyyətlə bağlı növbəti böhtançı məqalə martın 20-də çap olunmuşdu. "Azərbaycanın iştirakı ilə Türkiyənin Qafqaz intriqaları. Pantürkizm təhlükəsi" adlanan yazıda "Tatar Respublikasının" türkçü və turançı qüvvələrin istəyinə əsasən Osmanlı imperiyası və Türkünistan arasında bufer zona kimi yaradıldığı iddia edilirdi. Başqa bir iddia Azərbaycan ordusunun Karimov

soyadlı generalı ilə Mustafa Kamal paşanın nəzarətindəki hərbi qüvvələr arasında 1919-cu ilin payızında İstanbulda qarşılıqlı hərbi yardım haqqında imzalanmış gizli müqavilə ilə bağlı idi. İngilislərin xəyal məhsulu olan müqavilənin şərtlərinə görə, guya xarici hərbi müdaxilə zamanı Azərbaycan və Osmanlı dövlətləri bir-birinə silah-sursat və texniki yardım göstərmək barədə razılığa gəlmişdilər.

Ə.Topçubaşov bu yazı ilə də bağlı "Tayms" redaksiyasına təzib məktubu göndərmişdi. Qəzet bu dəfə onun etirazını tam diqqətsiz qoymamışdı. "Tayms"-in 24 mart tarixli sayında, sadəcə, bir cümlə ilə "Azərbaycan nümayəndəsinin məqalədə irəli sürülən iddialarla razılaşmadığı" bildirilmiş, lakin redaksiya adından verilən qeyddə əvvəlki sərəm iddialar yenidən müdafiə olunmuşdu.

Osmanlı imperiyası Birinci Dünya müharibəsi zamanı Böyük Britaniyanın da sırasında yer aldığı Müttəfiq qüvvələrə qarşı vuruşmuşdu. Öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan Cümhuriyyətini, ittihadçıları satellit kimi qələmə vermək təkcə həmin mübarizənin mahiyyətini təhrif etmək yox, həm də Azərbaycanı da Osmanlı xanadanına tuşlanan təzyiq və risklərin hədəfinə çevirmək idi. Əlimərdan Bəy ingilis, ümumən Avropa siyasətinin bu məkrli niyyətini yaxşı başa düşür və mümkün üsullarla ona qarşı çıxmağa çalışırdı. Nüfuzlu "Tayms" qəzeti ilə qeyri-bərabər mücadilə də buradan irəli gəlmişdi.

“Ə.Topçubaşov Londonda bir aydan çox – 1920-ci il fevralın 25-dən aprelin 1-nə qədər qaldı. Bu müddət ərzində yuxarıda sadalananlarla birlikdə digər mühüm görüşlər də keçirmişdi. Bunların sırasına "Deyli Herald" qəzetinin baş redaktoru Corc Lansberi, Cənubi Qafqazdakı Britaniya yüksək komissarı polkovnik Klod Stoks, Böyük Britaniya Parlamenti İcmalar Palatasının üzvü G.Lansberi və b. ilə qarşılıqlı təmas və fikir mübadilələri daxildir. O, eyni zamanda, Azərbaycan parlamentinin sədri kimi ingilis həmkarını ziyarət etmişdi.

London səfəri zamanı Ə.Topçubaşov siyasi gündəmi dəyişə biləcək mühüm bir təşəbbüsə də imza atmışdı. Paris Sülh Konfransındakı gürcü nümayəndə heyətinin rəhbəri N.Cxeizde ilə birlikdə Böyük Britaniya baş naziri Lloyd Corca Azərbaycanla Gürcüstanın bolşevik Rusiyası ilə sülh danışıqları aparmasına vasitəçilik etməsi ilə bağlı təklif belə təşəbbüslərdən idi. Lakin artıq həmin dövrdə ingilislər bolşevik Rusiyası ilə müəyyən əlaqə yaratdıqlarından kiçik dövlətlərin həyatı maraqlarını çox asanlıqla öz maddi mənfəətlərinə qurban vermişdilər.

Cümhuriyyət elçilərinin 1920-ci ildə Londona səfəri, buradakı görüş və danışıqlar Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin bir sıra aparıcı xətləri kimi, Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətlərinin təşəkkülü və ilk təmaslarının da Ə.Topçubaşovun adı ilə bağlı olduğunu söyləməyə əsas verir. ♦

Vilayət Quliyev.

Azərbaycan Respublikasının Macarıstan Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri